

RAGANA

RAGANYSTĖS FENOMENAS

Raganavimas – labai archajiškas religijų istorijos reiškiny. Nuo pat ankstyviausių laikų (Egipte ir Mesopotamijoje, Hetitų karalystėje) ir įvairiausiose kultūrose (tiek protestantiškoje Europoje, tiek šiuolaikinėje Afrikoje) tikima, kad esama asmenų, galinčių kerais, burtais, užkalbėjimais padaryti žalą kitam asmeniui ar gyvuliui, pakenkti medžioklės sėkmei ar laukų derlingumui. Raganystė nukreipta destruktijos kryptimi. Ja stengiamasi suardyti tam tikrą struktūrą, tvarką, gaušėjimą, ir bet kokioje bendruomenėje ar visuomenėje ji laikoma labai pavojingu reiškiniu.

Ragana – burtų priemonėmis aplinkiniams bei aplinkai kenkianti moteris. Su raganomis susiję tikėjimai ir pačios raganos žinomos daugelyje kultūrų. Anksčiau jos toleruotos labai retai, nebent iš baimės, kad nepakenktų (dar II tūkstantmečio pr. Kr. viduryje Hetitų karalystės įstatymai už raganavimą skirdavo mirties bausmę). Ir izoliuotose kultūrose, ir senosiose civilizacijose raganos pasirodo visais laikais.

Afrikoje raganos bei raganiai gali pasiversti žvėrimis ar paukščiais, atimti iš vyrų potenciją, susargdinti ar net numarinti žmones užkeikimų bei maginių veiksmų pagalba – kaip ir Europoje. Raganų skraidymas ant šluotų, piestose ar naudojantis kitais mediniais padargais atliepia, pavyzdžiui, Sibiro šamanų skraidymams ant medinių karčių, miėtų, galų gale ritualiniams kopimams į medį. Europoje tikima, kad raganos ėda lavonus, bet ir Australijos žiniuonis, siekdamas patekti į transą, kramto lavono mėsos gabalus. Apskritai raganystės fenomenas gali būti laikomas tam tikra šamanizmo atmaina, konkrečiai – juoduoju šamanizmu. Šamanai susiję su dvasiomis, juodieji – su blogomis; atitinkamai ir raganos krikščioniškoje Europoje siejamos su velniu. Šamanai turi dvasių pagalbininkų, padedančių jiems keliauti tarp žemės ir dangaus ar požemio pasaulių ir atrodančių kaip gyvūnai (lapės, ūdros, paukščiai); krikščioniškoje Europoje raganų pasirodymą taip pat lydi gyvūnai.

Norint suvokti raganystės fenomeną Lietuvoje, pirmiausia reikia turėti omenyje, kad tai ne Lietuvos, ne Vakarų Europos ir ne krikščionys-

bės sąlygotas reiškiny, o universalija, kurios etniškumas genetiniu požiūriu nėra svarbiausias ar lemiantis veiksnys.

RAGANYSTĖ IR KRIKŠČIONYBĖ. RAGANŲ TEISMAI

Krikščionybė kilo Antikos erdvėje, kurioje kerai, ateities spėjimai, magija buvo visiškai įprasti ir savaime suprantami dalykai. Nors kenkiantys burtai ir netoleruoti, mirtį ir ligas siunčiantys burtininkai bausti mirtimi, pats magijos naudojimas nebuvo smerkiamas. Dažnai jis sietas su kokio nors dievo ar kultūrinio didvyrio kultu (orakulai), būdavo įtraukiamas į valstybinės oficialiosios religijos ritualus (augurai, haruspicija Romoje), o nekromantija kaip reiškiny visiškai natūraliai suprantama nuo Homero iki Lukiano. Lygiai taip pat buvo ir šiauriau Alpių. Keltai žinojo daugybę moteriškų dievybių, kurių pavidalai ir jėgos buvo neabejotinai raganiškos prigimties; raganos laikytos ypač galingomis (plg. fėją *Morrigan*, pasivertimų ir pavertimų meistrę). Germanuose raganystės fenomenas buvo žinomas nuo seniausių laikų; atrodo, kad juo užsiėmė deivių žynės (plg. Motina Žemė, Frėja). Krikščionybė visas magines praktikas demaskavo kaip bendravimą su demonais (jos požiūriu – tais pačiais antikininiais dievais) ir pasmerkė. Tačiau ilgą laiką apie raganų procesus ar persekiojimus nebuvo nė kalbos. Karolis Didysis raganų persekiojimus smerkė. Pasakojimai apie raganas germanų krikšto metu buvo laikomi tuščiais liaudies prietarais (nors pagal pačių germanų liaudies teisę už raganystę būdavo baudžiama mirtimi). Tačiau pats fenomenas dėl to nenyko. Liaudies požiūris į raganas pateko į Aleksandro Haliečio, Bonaventūro ir Tomo Akviniečio teologines sistemas, o tai turėjo įtakos vėlesniems įvykiams.

Religinio entuziazmo, nukreipto prieš atskalūnų krikščionių mokymus, kontekste subrendęs raganos vaizdiny XV a. galutinai perkeliamas į transcendentinę velnio garbintojų sferą, kai kovose su albigiečiais atsiradusi inkvizicija buvo pasitelkta raganų teismams. 1326 m. pasirodžiusi popiežiaus Jono XXII bulė „*Super illius specula*“ burtininkus sulygino su eretikais ir kaip tokius juos pavedė inkvizicijos dispozicijon. Popiežius Eugenijus IV 1440–1445 m. reikalavo persekioti visus tuos, „kurie paprastai vadinami *stregulae* arba *stregones*, arba valdiečiais“. Visai neatsitiktinai pirmas mus pasiekęs šabo aprašymas kilęs iš 1430 m. religinių kovų draskomo Dofinė (Pietų Prancūzija). Inkvizicija turėjo

metodų, dažnai prigamindavusių daug daugiau eretikų ir raganų bei raganų, negu jų iš tikrųjų buvo. Iš Pietų Prancūzijos raganų persekiojimo banga per Alpes plūstelėjo į Vokietiją ir ten susidūrė su palankia terpe – raganoms priešiška senąja germanų tradicija. Bažnytiniai dokumentai, ypač 1484 m. paskelbta popiežiaus Inocento VIII bulė „*Summis desiderantes affectibus*“, taip pat Heinricho Institorio ir Jakobo Sprengerio knyga „Raganų kūjis“ (*Malleus maleficarum*, 1487 m.; iki 1669 m. pakartoti 29 šios knygos leidimai, pirmas leidimas lenkų k. Krokuvoje 1614 m.) suteikė platų teorinį, teologinį ir teisinį pagrindą raganų persekiojimams, virtusiems nekontroliuojama psichoze. Apie katalizuojantį demonologinių idėjų poveikį raganų byloms liudytų faktas, kad Vokietijoje iki „Raganų kūjo“ ir minėtosios popiežiaus Inocento VIII bulės pasirodymo raganų procesai buvo retas reiškinys. Situacija pasikeitė tarp 1478 ir 1517 m., Vokietijai pamažu virtus pirmaujančia raganų persekiojimo šalimi visoje Europoje.

Apie 1550 m. susiformuoja „užbaigta“ krikščioniškosios Europos demonologinė sistema. Raganavimas kaip sudėtinis reiškinys įgauna penkias integralias, vienodai reikšmingas raiškos formas, kurias galima būtų išreikšti savotiška pentagrama: 1) kenkiamieji kerai, 2) sutartis su velniu, 3) sąjunga su velniu, 4) skraidymas, 5) velnio puotos (šabas). Ankstesnių, dar Antikos laikuose žinomų kerėjimų bylų pagrindas – kenkiamieji kerai – XVI–XVIII a. raganų bylose tampa tik vienu kompleksinio nusikaltimo elementu. Kiekviena raganavimo byla kartu yra ir kerėjimo byla, nors ne kiekvienam kerėjimo konfliktui lemta peraugti į raganavimo procesą. Raganų puotos ir sąjunga su velniu – svarbiausios raganystės vaizdinio dalys, iš esmės pakeitusios tradicinius kerėjimo procesus. Ši teorinė naujovė, perkelta į praktinį lygmenį, diktuoja atitinkamą strategiją: kerėtojas – ne pavienis nusikaltėlis, nusipelnęs bausmės už padarytą nusikaltimą, bet organizuotos šėtoniškos grupuotės adeptas, krikščioniškos bendruomenės priešas. „Nustačius“ raganavimo atvejį, teisme iškart atsiduria keliolika, keliasdešimt ar net keli šimtai įtariamųjų.

Vos 15 teismo aktų iš 109 geriau dokumentuotų XVI–XVIII a. LDK kerėjimo ir raganavimo bylų liudija apie raganystės fenomeną Lietuvoje. Ankstyviausias žinia – apie 1563 m. Kauno miestietės tardymą, paskutinė – 1771 m. Raseinių dominikonų vienuolynui priklausančių valstiečių teismas. Absoliuti dauguma raganavimo bylų aptinkama Žemaitijoje. Nei Rytų Lietuva, nei gudiškosios LDK žemės nepaliko jokių raganavimo dokumentų. Šaltinių būklė leistų tvirtinti, jog, kitaip negu

kerėjimo konfliktus, vienodai žinomus visoje LDK, raganavimo bylas reikėtų tyrinėti kaip specifinį Žemaitijai būdingą reiškinių. Ryčiausioji LDK ir kartu turbūt visoje Europoje raganavimo byla užfiksuota 1641 m. Ukmergės paviete. Tai teismo procesas prieš 19 „raganų“ grupuotę, su velnio pagalba nuodijusią Kupiškio seniūno Tyzenhauzo vaikus.

Šiuolaikinėje Vakarų Europos istoriografijoje raganavimo ir kerėjimo bylos skirstomos pagal apkaltintų ir nuteistų žmonių santykį. Raganų bylos – tai didieji persekiojimai (*major witch hunts*, kuriems būdinga 20 ir daugiau nuosprendžių) ir mažosios panikos (*small panic trials*, 4–19 nuosprendžių), tuo tarpu kerėjimo bylų aukos skaičiuojamos vienetais. Šis teorinis modelis pasitvirtina ir Lietuvos raganavimo procesuose. Iš 363 visų kerėjimo ir raganavimo bylose apkaltintų asmenų 177 (49 %) patenka į raganų teismo akiratį, o tarp 75 nuteistųjų net 36 (48 %) pripažįstami kaip raganai ir susilaukia bausmės. Neskaiciuojant kelių vėlyvųjų XVIII a. bylų, raganavimo procesai įgauna masinį pobūdį. Teisme atsiduria nuo keliolikos iki keliasdešimt įtariamųjų: 1672 m. byloje – 13, 1680 m. – 17, 1696 m. – 29, 1725 m. – 39 žmonės.

Pirmasis raganų persekiojimo etapas Vakarų Europoje (1580–1620) sutampa su Reformacija ir po jos vykusiais religiniais karais. Prancūzijoje religiniai karai įsižiebia 1560–1630 m., kraštą drebinant Frondai bei valstiečių sukilimams; Vokietija ir Šveicarija apimtos Reformacijos kovų; Anglijoje galutinai įsitvirtina anglikonų Bažnyčia; protestantiški Nyderlandai pakyla į nepriklausomybės kovą prieš katalikišką Ispaniją. Raganų bylos – visuomenės krizės rezultatas, pasireiškęs stipriausių socialinių įtampų laikotarpiu. Dėsninga, kad persekiojimų bangos Vakarų Europoje trukdavo ne ilgiau kaip 20–30 m., t. y. apimdavo tik vieną žmonių kartą. Pasikeitus situacijai šalyje, išsprendus politines ir socialines problemas, apimdavo ir persekiojimai.

LDK raganų bylos įsisiūbuoja tik XVII a. viduryje, Reformacijai nusilpus ir katalikų Bažnyčiai išsikovojus dominuojančią padėtį šalyje. Reformatų valdomų sričių teismo dokumentų nėra išlikę. Tačiau net ir LDK konfesiniai skirtumai galėjo kurti atmosferą, palankią religiniam nepakantumui ir raganystės vaizdiniais susiformuoti. 1595 m. Šiluvos evangelikų reformatų kunigas Dovydas Dergvila savo klebonijoje tardė nelaisvą moterį Jadvygą Petrošaitę, kaltindamas ją kerais susargdinus žmoną. Per tardymą moteris apkaltino to paties miestelio kleboną, esą jis pamokęs kerėti – į varškę įdėti vorą, kad dvėstų gyvuliai.

Raganų persekiojimo intensyvumas ar jo nebuvimas jokių būdu ne-

atspindi konkrečios šalies kultūrinės, politinės ar ekonominės situacijos. Smarkiausi persekiojimai ir teismo procesai vyko srityse, paprastai laikomose ekonominiu bei kultūriniu Europos centru. Raganų persekiojimo branduolį sudaro penkios Vakarų Europos valstybės: Šventoji Romos Imperija, Šveicarija, Škotija, Anglija ir Prancūzija. Reformacijos tėvynėje Vokietijoje per du šimtmečius nužudyta apie penktadalį visų (100 000) raganų procesų aukų.

Šalis	Laikotarpis	Aukos
Vokietija	1500–1700	20 000
Anglija	1560–1706	2 000
Škotija	1576–1736	4 000
Lotaringija (Š. Prancūzija)	1576–1606	2 000
Vaadto kantonas (Šveicarija)	1581–1620	970

Fantastiškiausi persekiojimai XVI–XVII a. koncentruojasi Pietų Vokietijoje, Šveicarijoje, Šiaurės Prancūzijoje – maždaug vientisame Alpių ir Pirėnų kalnų regione. Iš dalies tai galima aiškinti kaip skirtingų kultūrų atstovų (sėšlių kaimo gyventojų žemdirbių ir nomadiškų gyvulių augintojų) susidūrimo rezultatą.

Kraštuose į rytus nuo Šventosios Romos Imperijos rimtesni raganų persekiojimai prasideda vėliau ir tęsiasi žymiai ilgiau negu Vakarų Europoje. Lenkijos–Lietuvos valstybėje jie apima 1675–1730 m., Vengrijoje 1710–1730 m. laikotarpį. LDK atveju tai galima paaiškinti XVII a. viduryje prasidėjusiais karais su Maskva bei Švedija, 1655–1661 m. krašto okupacija, 1708–1710 m. maro padariniais, turėjusiais ilgalaikį poveikį.

RAGANYSTĖ IR RAGANOS LIETUVOJE

Kaip ir Vakarų Europoje, Lietuvoje derėtų skirti dvi raganystės fenomeno sritis: liaudies tikėjimus, susijusius su raganomis, bei mitologinius archajiškus įvaizdžius ir jų istorines apraiškas, dažniausiai aptinkamas raganų teismų bylose. Lietuvoje šį fenomeną sustiprina ir tai, kad ragana tebesuprantama ne tik kaip „burtais kenkianti moteris“, bet ir kaip deivė. Kalbant apie jo apraiškas Lietuvoje, reikėtų atsakyti klasikinio klausimo dėl raganystės „atvykimo“ į Lietuvą aplinkybių, raganaavimo „importavimo“ iš Vakarų Europos idėjos ir „Raganų kūjo“ įtakos.

Raganystė, kaip minėta, universalus archetipinis reiškinyis ir kaip juodasis šamanizmas buvo paplitusi visoje Eurazijoje. Krikščionybė, persekiodama raganas, tiesiog įgyvendino liaudies nuostatas jų atžvilgiu žemyno vakarinėje dalyje. Rytų Europoje nebuvo tokios pajėgios ir įtakingos struktūros kaip Bažnyčia, galinčios kovoti su pagoniškėmis praktikomis. Raganų persekiojimo banga iš Vakarų Europos pasiekė Lietuvą, bet buvo čia vis dėlto švelnesnė.

Rytų ir Šiaurės Europa taip pat patenka į raganų persekiojimo periferiją. Šiuo atveju derėtų kalbėti ne apie masinę raganų medžioklę, bet apie žymiai retesnius bei švelnesnius kerėjimo procesus.

Šalis	Laikotarpis	Apkaltinta	Nuteista	%
Vengrija	1520–1777	932	449	48
Norvegija	1551–1760	730	280	38
Suomija	1520–1699	710	115	16
LDK	1552–1771	363	75	20

Statistikos duomenimis, nuteistųjų skaičius, palyginti su į teismo akiratį patekusiais apkaltintaisiais, neviršija 50 %. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje XVI–XVIII a. nukentėjo tik kas penktas raganavimu kaltinamas asmuo. Net jei įvertinsime tai, jog pusėje mums žinomų bylų nepateikta galutinio teismo nuosprendžio, nuteistųjų skaičius čia žymiai mažesnis negu analogiškuose Vakarų Europos procesuose. LDK raganavimo bylose net 50 asmenų vienokiu ar kitokiu pagrindu išteisinta. Ragana buvo lengva tapti, bet žymiai sunkiau su ja susidoroti oficialiame teisme.

Civilizacijos raidos procesai (Renesansas, Barokas, Apšvieta) nepadedą iki galo paaiškinti raganavimo atsiradimo ir plitimo priežasčių. Ne visai patikimas atrodo ir tvirtinimas, esą raganų gaudymas buvo agrarinėms, t. y. atsilikusioms visuomenėms būdingas reiškinyis. Persekiojimai ištis koncentravosi tradicinėje kaimo aplinkoje bei retai apgyventose teritorijose ir proporcingai retėdavo, didėjęnt gyventojų tankiui. Geografiškai griežčiau apribota kaimo terpė, kitaip negu anonimiškesnė „urbanizuota“ erdvė, daug geriau atitiko sąlygas, būtinas atsirasti raganos vaizdinams. Miesto aplinkoje klasikinės „raganos“ veiklos sritys buvo smarkiai apribotos; gyvulių auginimu miestiečiai nesivertė, todėl negalėjo kilti nė kaltinimų dėl jų pakėrėjimo. Tikrieji raganų procesai, kuriuose

moterys prisipažindavo lytiškai santykiavusios su demonais, skraidžiusios oru į velnio sueigas, vykdavo kaimo vietovėse. „Raganai“, prieš kurią liudydavo ne tik nukentėjusieji kaimynai, bet ir visa kaimo bendruomenė, išvengti bausmės buvo beveik neįmanoma. Mieste, kur kolektyvinė opinija nelėmė teismo baigties, bylos dalyvių skaičius buvo žymiai mažesnis. Kaimo ir miesto bylų santykis atrodo labai panašiai, lyginant Vakarų ir Rytų Europos raganavimo procesus. XVI–XVIII a. LDK jis atrodytų taip: miesto bylų – 19 %, kaimo procesų – 81 %. Mažuose miestuose ir miesteliuose, kur gyventojų buitis artima valstietiškajai, o gyvenimo būdas nesiskyrė nuo tradicinio valstiečių gyvenimo būdo, kerėjimo bylos vykdavo dažniau, negu didesniuose magdeburginiuose miestuose: Kaune užfiksuoti 9 kerėjimo atvejai, Vilniuje – tik 3. Taigi agrariškajai kultūrai atstovaujanti LDK raganų persekiojimais neišsiskiria iš visos Europos konteksto.

Kita vertus, nors raganystės fenomenas ir universalus, konkrečios jo raiškos aplinkybės bei detalės, be abejo, galėjo ateiti ir atėjo iš Vakarų Europos. Raganos buvo žinomos nuo senų laikų, tačiau jų „atpažinimo šifrai“ Lietuvoje jau vakarietiškos kilmės. Pavyzdžiui, žiniuonės ir žiniuonys, t. y. žolininkai, čia nebuvo persekiojami, kaimuose net XIX–XX a. jie tebebuvo autoritetingi (priešingai negu asmenys, laikyti raganomis ir raganiais). Tuo tarpu XVI a. žolininkai Lietuvoje, o ne „standartinės“ kaimo raganos, pirmiausia pateko į persekiojamųjų ratą. Dažniausias pretekstas kelti raganavimo byloms, be tradicinio kenkiamųjų kerų poveikio, buvo tariamas šventų dalykų (paprastai Švenčiausiojo Sakramento) profanavimas ar panaudojimas maginėms praktikoms. 1725 m. Adakavo dvaro prievaizdui sugavus ir į teismą pristačius dvaro moterį, kaltinamą tuo, jog ji per Mišias išspjovusi komuniją ir paslėpusi delne, netrukus buvo išsiaiškinta, jog ji – tik viena iš 39 šėtoniškos grupės atstovių. Toks raganų „atkodavimo“ mechanizmas būdingas daugeliui Lietuvos raganų procesų.

„Vokietijos imperijos teise ir raganų baudimo pavyzdžiais“ besivadovaujantys teisėjai (1725 m. Batakių kviestinių bajorų svarstoma byla) raganas atpažindavo pagal jų kūnuose paliktus velnio antspaudus. Tokios žymės suradimas buvo pakankama priežastis pasiųsti kaltinamuosius ant laužo. 1691 m. gegužės 22 d. Šiaulių ekonomijos valdytojas Povilas Oiženskis nuteisė dvi raganavimu apkaltintas valstietes. Kaltinamosios neprisipažino, tačiau teisėjas raganas atpažino iš velnio žymių ant jų kūnų – pamėlynavusių nuo kankinimų rankų ir kojų. Antai 1746 m.

liepos 8 d. Mirabelio dvaro teisėjų buvo nuteistas valstietis, velnio antspaudą turėjęs po liežuvio.

Teismuose kankinimais iš aukų išgauti prisipažinimai atspindi klasiikinę feodalinės visuomenės mąstyseną: raganos organizuotos pagal griežtus hierarchinius principus, o jų pulkui vadovauja aukštesnę socialinę padėtį užimantys bajorai. 1725 m. Gilvyčiuose kviestinių bajorų teisme tardoma mergina tvirtino, jog 39 raganų būriui vadovauja Viduklės dvaro urėdas Makauskas ir bajorė Mykolienė Slovačinskienė, „ant Šatrijos kalno sėdintys tarp vyresniųjų“. Pasakodami apie karietomis į velnio puotas suvažiuojančius ponus (1725 m. Beržėnų dvaro byla), valstiečiai kalba apie jiems įprastus kasdienio gyvenimo vaizdus. Bajorai ne tik visus kitus pranoksta raganavimo praktika, bet ir geba nukenksminti neprivilegiuotiems kaimo gyventojams neįveikiamus kerus. Teismo vykdytojų nuvesta į pelkę dvarininkės rykūnė Gertrūda Zaputkaitė, neįstengdama rasti paslėptų kerų, tvirtino, jog tai galinti padaryti tik „didesnį piktosios dvasios palankumą turinti jos ponija Izabelė Burbienė“ (1655 m. Raseinių pilies teismo knyga).

Žodis „ragana“ tradiciškai kildinamas arba iš „regėti“, arba iš „ragas“. Pirmoji versija paverstų ją ateities spėjike, aiškiarege, paslėptų reikalų žinove, antroji įrašytų į bendrą sakralinių asmenų, siejamų su ragu ar ragais, eilę (plg. legendinį lietuvių kunigaikštį Šventaragį, tautosakoje minimą Perkūno (ir Velnio) raguotumą ir pan.). Šiuo metu daugiausia laikomasi pirmosios versijos. Pasak Marijos Gimbutienės, Ragana senovėje buvusi Mirties ir atgimimo deivė, o jos vardas susijęs su „regėti“, „numatyti“, „žinoti“.

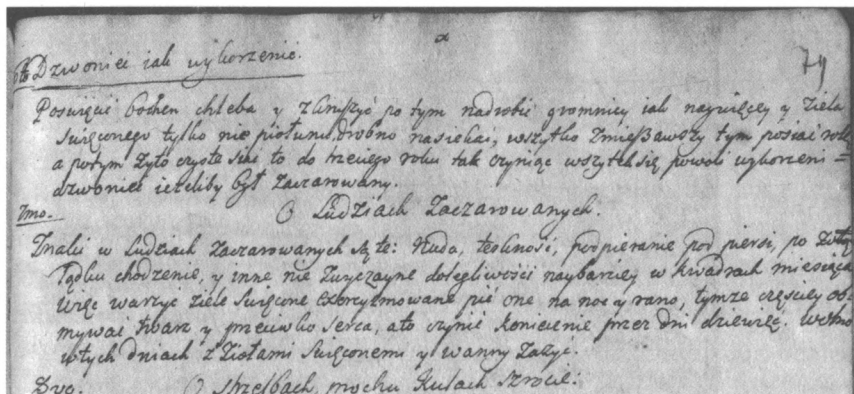
Pirmą kartą šaltiniuose ragana užfiksuota XVI a. pabaigoje – ją kaip miško deivę drauge su Medeina mini Jonas Lasickis: *Modeina et Ragaina sylvestres sunt dii*. Vėlesniais laikais ragana jau laikoma tik pikta kerėtoja. Dažniausiai ji vaizduojama sena, įvairiomis priemonėmis pabrėžiant jos bjaurumą: sulinkusi, kumpanosė, susivėlusė, akla ar pusaklė, ilgais lenktais nagais, nors kartais išvaizda ir nedetalizuojama. Į LDK raganų bylų akiratį pakliūdavo taip pat senyvo amžiaus moterys (Vakarų Europoje nukentėjusiųjų moterų amžiaus vidurkis siekia apie 60 m.). Jaunos, neištekėjusios merginos laikomos mažiau patyrusiomis, vyresniųjų kaimynių arba motinų mokomomis kerėti. Gebėjimas skraidyti taip pat priskiriamas tik senoms raganoms. 1725 m. Gilvyčių dvaro raganavimo byloje valstietė Kristina prisipažino dėl jauno amžiaus negalinti skraidyti, o į Šatrijos kalną ją, miegančią ir pririštą virve, gabenančios

kitos kaimo moterys. Neretai raganavimu kaltinamomis tradicinės liaudies medicinos žinovėmis, taip pat pribuvėjomis galėjo tapti tik didesnę gyvenimo patirtį turinčios moterys. Kita vertus, ragana galinti būti ir graži, netgi nuostabaus grožio moteris (gal ir dėl to, kad ragana galinti keisti savo pavidalą).

Lietuvių tautosakoje raganai priskiriamas gebėjimas skristi, tačiau greta „tradicinių“ skraidymų į šabus („šabašus“) minimi ir skraidymai žirniauti: žiemą, raitos ant avilių, jos skrendančios į tokį kraštą, kuriame tuo metu vasara, ir atsiduriančio ant kalno, nuaugusio žirniais, ant kurio žydi gėlės. Tai pasaulis, turintis tam tikrų pomirtinio pasaulio bruožų, ir tuo lietuvių raganos skiriasi nuo kolegų Vakarų Europoje, skrendančių ant konkretaus kalno, o ne keliaujančių, kaip ir Sibiro šamanai, oru į kitą pasaulį.

Vis dėlto Lietuvoje raganos paprastai skrisdavusios į susirinkimus, dažniausiai Joninių naktį, Šatrijos kalne (nors minimas ir Rambynas ar kažkoks kalnas palei Kijevą). Ten jos kryžštaudavusios ir šūkaudavusios, griežusi muzika, kūrentos ugnys, kad net „visas Šatrijos kalno viršus žibėdavęs“. Kartais raganos linksmindavosi kiek proziškiau: sujodavo raitos ant piestų, kūrendavo ugnį, rinkdavo uogas ir nešdavo prie ugnies sėdinčiam seniui alksnine nosimi.

Skrisdamos raganos kažkokių žolių mišiniu pasitėpančios pažastis ir akies mirksniu atsiduriančios ant kalno. Lenkijoje tai Lysa Gura (kartais

FRAGMENTAS „Apie užkerėtus žmones“ iš Vilniaus Basijų karmelitų konventui priklausiusių užrašų (XVIII a.): „Užkerėtų žmonių požymiai yra tokie: liūdesys, ilgesingumas, spaudimas po krūtine, negerumas skrandyje ir kiti neįprasti negalavimai, labiausiai – mėnulio atmainomis. Taigi virti šventintas egzortuotas žoles, jas gerti nakčiai ir rytą, jomis dažnai prausti veidą ir širdies plotą; tai būtina daryti devynias dienas. Tomis dienomis galima vartoti šventintų žolių vonias“

numanoma, kad tai kalnas Vidurio Lenkijoje, bet atrodo, kad jų būta bent keleto). Tačiau lietuvių raganos skrydžiui palyginti dažnai pasiverčia paukščiais (šarkomis).

Lietuvoje raganos gali „pagadinti“ žmogų – atimti iš jo sveikatą, net numarinti. Jos gali paskleisti marą, kai „raganų ponia“, ant ko nors supykusi, sušaukia visas raganas ir liepia iš kiekvieno gaspadoriaus avinų iškirpti po pluoštą vilnų ir atnešti ant Šatrijos. Ten jos užkuria tas vilnas, ir kurion pusėn vėjas nuneš dūmus, ten žmones ar gyvulius ištiks maras.

Dažniausiai jos savo kerais vagia iš kaimynių pieną arba užkeri karves, gali surūginti, sugadinti pieno produktus. Gana dažnas kenkimas – burtais sukeltas galvijų prieauglio kritimas.

Lietuvių tautosakoje ragana susijusi su ugimi, ir tai, atrodo, archajiškas jos bruožas. Užgęsęs ugniai, jos skolintis einama pas raganą, pasak Norberto Vėliaus, įsivaizduojamą kaip ugnies saugotoją. Ji santykiuoja su velniu ir tai, be abejo, krikščionybės įtaka, tačiau, Vėliaus pastebėjimu, Raganos ir Velnio kaip mitinių būtybių tarpusavio santykiai senesni už krikščionybę. Pasak Algirdo Juliaus Greimo, Ragana – mitinė būtybė, daugiau susijusi su žeme, bijanti vandens ar negalinti jame veikti, priešiška Aušrinės sferai. Atrodytų, kad lietuvių raganos įvaizdyje išties susipynę archajiškos deivės ir realių moterų kerėtojų įvaizdžiai.

Lietuvių tautosakoje žinomi ir raganiai. Tiesa, jie nevaizduojami specialiai neigiamai, kitaip nei raganos. Jie moka kerėti ir gali, pavyzdžiui, paversti žmogų vilkolakiu. Jų kerų bijomasi, ypač per vestuves, į kurias jie kviečiami ir kurios jiems mokama už tai, kad jie neutralizuotų kitų pikty raganų burtus (tai irgi juodojo šamanizmo atvejai). Vyrų, nors ir rečiau teismuose kaltinami raganavimu (moterys sudarė apie 72 % raganų bylų aukų), turėjo žymiai mažiau galimybių išvengti bausmės (LDK kerėjimo ir raganavimo bylose išteisintos 37 moterys ir tik 13 vyrų). Atrodo, jog miestų bylos prieš kerėtojus pasižymėjo itin dideliu žiaurumu; antai 1730 m. Drujos miestiečių sugautas ir į magdeburgijos teisumą pristatytas Martynas Beinaravičius po ilgų kankinimų, nesulaukęs teismo nuosprendžio, pasikorė miesto kalėjime.

RAGANŲ PROCESAI LIETUVOJE

Raganų persekiojimas Lietuvoje turi savų ypatybių, nulemtų daugelio komponentų: vėlyvo krikšto, santykiškos religinės tolerancijos, Lietuvos valdovų nesidomėjimo religine padėtimi provincijoje, reto parapijų

tinklo ir būtinybės pirmiausia plėtoti misijinę veiklą, o ne gaudyti raganas. Pažymėtina, kad jėzuitai, XVI a. paskutiniais dviem dešimtmečiais pradėję misijinę veiklą, nusitęsusią iki pat XVIII a. pradžios, nesistengė ieškoti jokių raganų; jiems svarbiau buvo kunigo nemačiusiems žmonėms paaiškinti tikėjimo tiesas. Kaip matyti iš XVI–XVIII a. ataskaitų, net susidūrę su kerėjimais ar konkubinatu, su inkubais ar sukubais, jie apsiribodavo pamokymais bei švelnia prevencine veikla. Vakarų Europos pavyzdžiu eretikus (klaidatikius) ėmus tapatinti su raganomis Lietuvoje, kur tebegyvavo senojo tikėjimo reliktai (stabmeldystė irgi paklydimas), devyni dešimtadaliai gyventojų būtų patekę raganų ir raganų kategorijon. Todėl ribotasi tik kerėtojų teismais, o pagoniški reliktai, kuriuose tebedalyvaudavo ištisi kaimai, būdavo praleidžiami pro akis.

Lietuvoje inkvizicijos nebuvo, ir tai sąlygojo raganų procesų mastą. Teisinis bylų pagrindas LDK buvo 1543 m. Lenkijos Karalystės konstitucija (LDK priklausė Gniezno bažnytinė provincijai), pagal kurią visos su raganavimu susijusios bylos turėjo būti perduotos dvasiniams teismams. Praktikoje šis įstatymas neįsigaliojo, todėl kerėjimo bei raganavimo bylas sprendė pasaulietiniai – pilies ir žemės teismai. Išlikusių dokumentų duomenimis, nei civilinė, nei bažnytinė valdžia iki XVIII a. pradžios iniciatyvos nerodė, išskyrus kelis pavienius atvejus, rodančius asmeninį suinteresuotumą (1551 m. LDK valdovas Žygimantas Augustas įpareigojo kunigaikštį Mikalojų Radvilą Juodąjį uždaryti Dubingių pilyje mirtinu Barboros Radvilaitės pakerėjimu kaltinamą Bonos Sforzos kambarinę ir, atvykęs į Lietuvą, ketino pats dalyvauti bylos svarstyme).

Ankstyvuosiuose procesuose galima aptikti paprotinės teisės pėdsakų. 1581 m. birželio 1 d. Kaune vaito teismas sprendė „nuodininkės“ Daratos, kaltinamos Kauno pavieto žemininko Juozapo Bartkevičiaus žmonos ir jos kaimynės susargdinimu, bylą. Teismas ieškovui suteikė teisę kaltinamąją užmušti pačiam. Nusikaltėlį atiduodant į nukentėjusiojo, o ne į teismo vykdytojų kaip valstybinės institucijos rankas, kartu lyg ir pripažįstama, jog kerėjimas – veikiau asmeninio keršto, o ne visuotinio atpildo reikalaujantis nusikaltimas.

Neabejotina, jog daug Lietuvos provincijos raganų bylų nepasiekė oficialaus teismo (todėl ir neužfiksuotos raštininkų) dėl panikos ar pykčio ištiktos kaimo bendruomenės savivalės. 1615 m. Brėslaujos apskrityje Magūnų kaimo vyrai, apkaltinę valstietę Sofiją ir jos sūnų Ganiulį Jurgelionį gyvulių nuodijimu, iš vaito reikalavo, kad šis kuo greičiau nuteistų ir sudegintų jiems pakenkusius kerėtojus, antraip grasinosi pa-

bėgsią iš dvaro. Teismo pareigūnams kaimiečiai padėjo įvykdyti nuosprendį. Štai kodėl raganų persekiojimas LDK užtruko beveik visu šimtmečiu ilgiau negu Vakarų Europoje.

Nagrinėjant raganų bylas, atsirasdavo teisinių keblumų. Mat III Lietuvos Statute kerėjimas, nepaaiškinus reiškinio sąvokos, tik lakoniškai paminėtas tarp didžiausių kriminalinių nusikaltimų, smulkmeniškai aprašytų kituose teisyno skyriuose. Todėl nenuostabu, kad apkaltintiems asmenims stengtasi inkriminuoti ir kitus nusikaltimus: padegimus, nuodijimus, vagystes ir žudymus. Kaltintojai teismuose įrodinėdavo, jog kerėjimas prilygsta įstatymuose numatytam pasikėsinimui į žmogaus gyvybę, o ieškovai, siekiantys laimėti bylą, reikalaudavo taikyti Statuto straipsnį, kalbantį apie vagies nubaudimą.

Už nusikaltimus, nenurodytus LDK įstatymuose, 1588 m. Lietuvos Statute (IV sk. 54 str.) numatyta galimybė bausti „vadovaujantis išminimi ir kitų krikščioniškų šalių įstatymais“. Kaip tik raganavimo byloje dažniausiai ir remtasi kitų Vakarų Europos valstybių teisynais: Jokūbo Pšiluskio Lenkijos Karalystės projektu (Lenkijos Karalystės 1548 m. statusas), Romos (Bizantijos) imperatoriaus Justinijono kodeksu, Šventuoju Raštu, Imperijos teise ir „raganų baudimo pavyzdžiais“.

Kerėjimo byloje, kitaip negu Vakarų Europos inkvizicijos procesuose, kaltinimus viešai teismo salėje privalėdavo iškelti konkretus asmuo, turintis pakankamai svarių nusikaltimo įrodymų, antraip teismas baudavo ieškovus už šmeižtą. Gardino miestiečiai 1691 m. sudarė sutartį su vaitu, įsipareigodami sumokėti Lietuvos Statute numatytus galvapiničius, jei jų apkaltintas kerėjimu valstietis tardymo metu neprisipažintų kaltas ir kankinamas mirtį.

Teismo procesas kainuodavo labai brangiai. Seniūnas, teisėjai, vaitai ir suolininkai, pagaliau pats budelis imdavo tokius mokesčius, kad nuosprendžio įvykdymo išlaidos ne kartą prilygdavo kelių gerų jaučių kainai. Bylos neretai vilkintos ir dažnai baigdavosi ieškovų nenaudai. Ne visi miesteliai sugebėdavo išlaikyti budelį. Sumokėti budeliui už darbą įstengdavo tik pasiturintys valstiečiai ir bajorai. 1603 m. gegužės 5 d. Šiaulių ekonomijos valstietis Jonas Macuitis skundėsi Šiaulių ekonomijos valdytojui kunigaikščiui Radvilai ir kaltino savo kaimyną Mačiulį Sketeraitį savo sūnaus bei tėvo mirtinu pakerėjimu. Siekdamas Sketeraičio tardymo kankinant, Macuitis turėjęs parduoti 11 statinių grūdų ir sumokėti bylą vilkinančiam seniūnui 10 kapų grašių. Taigi raganų procesų intensyvumą bei mastą neabejotinai sąlygojo ir ekonominiai kriterijai.

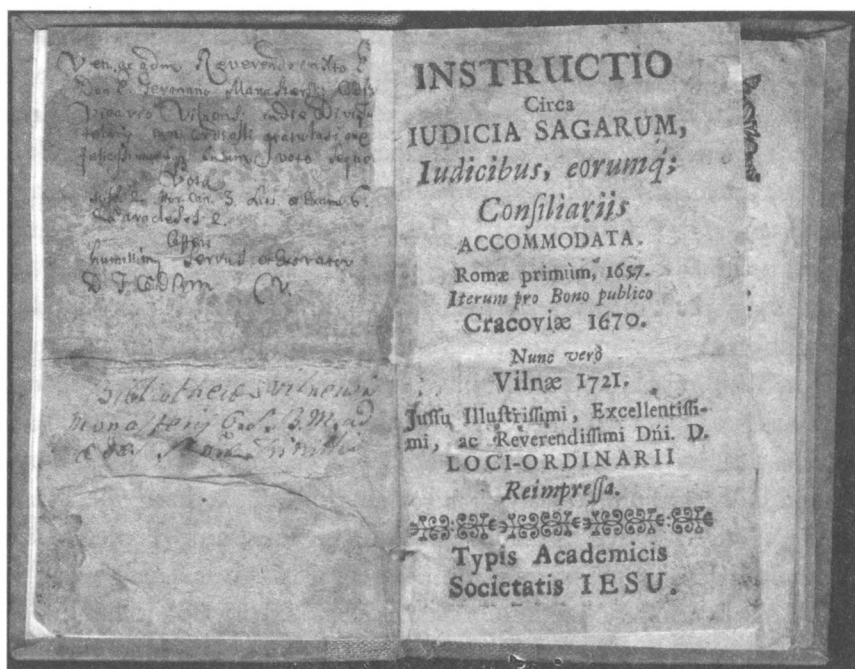
Lietuvių raganas apklausinėja ne dominikonai, prisiskaitę „Raganų kūjo“ ir demonologijos vadovėlių, o pasaulietinio teismo pareigūnai. Teisme dalyvauja liudytojai pasauliečiai, dvaro ponai, šeimyna ir pan. Beveik niekada nematyti dvasininkų. Iki pat XVIII a. dvasininkija raganavimu įtariamus savo valstiečius perduodavo magdeburgijos teismams. Taip 1677 m. su vienuolyno žemėje gyvenančia kerėtoja Kumcevičiene pasielgė Dysnos pranciškonų gvardijonas, pastebėdamas, kad „vienuolynas negali atlikti tyrimo ir taikyti kankinimų, nes tai priklauso rotušei“, bet kartu perspėdamas netardyti moters, plukdant vandenyje, nes „kartais ir kaltieji skęsta, o nekaltieji plaukia“. Apie tai, jog raganavimu kaltinamiems LDK bažnytinių valdų baudžiauninkams taikytos pasaulietinės, o ne bažnytinės teisės normos, liudija 1646 m. Vilniaus kapitula, pavedanti Vozgėliškių dvaro valdytojui Tračevskiui nubausti nusikaltėlę pagal III Lietuvos Statutą.

Pažvelkime, kaip į kaltinimą kerais reaguoja profesionalas. 1679 m. Vilniaus Švč. Trejybės špitolėje gyvenanti moteris Nastazija pakeri Vilniaus burmistrienės tarnaitę Kristiną Siščanską, ir ši sunkiai suserga. Pasirodęs „kunigas egzorcistas Nizinskis, supratęs, kad čia – kerai, davęs jai vaistų, nuo kurių kerai pamažu pradėję nykti, bet vis tiek ji esanti silpna“. Taigi kunigas egzorcistas pripažįsta kerų pasekmes, bet jokių represijų neorganizuoja. Čia jau LDK ypatybė – dvasininkai net kaip ekspertai į pasaulietines raganų bylas nekviečiami ir nė vienos raganų bylos, turimais duomenimis, nėra iškėlę.

XVIII a. pradžioje centrinė valdžia ir dvasininkijos stengiasi kryptingiau riboti raganų gaudymą ir perleisti kerėjimo bylas dvasiniams teismams. 1700 m. Vilniaus vyskupijai skirtame aplinkraštyje vysk. Konstantinas Kazimieras Bžostovskis įspėja, kad „remiantis vien įskundimais nė viena ragana nebūtų atiduota kankinti ir nebūtų tikrinama Bažnyčios uždraustais plukdymais“. Pasauliečiams nurodoma nesisavinti dvasininkams priklausančios jurisdikcijos, „nes raganavimo byla pirmiausia priklauso bažnytiniam teismui, būtent, jei raganos neigia Dievą, garbina velnią ir atsižada tikėjimo“. Netrukus (1703 05 05) ir Lenkijos–Lietuvos valdovas Augustas II, paskatintas Kujavijos (Lenkija) vyskupo Stanislovo Szembeko, išleidžia įsaką, draudžiantį pasauliečiams nagrinėti kerėjimo bylas. Susirūpinama ir spausdintų veikalų, nušviečiančių „civilizuotesnį“ kerėjimo bylų nagrinėjimą, leidyba. 1721 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje išleidžiama vysk. Konstantino Kazimiero Bžostovskio aprobuota „Instrukcija raganų teismui“, skirta tokių bylų teisė-

jams. Knygelėje gausu praktinio pobūdžio patarimų: kaip atpažinti raganavimą, kiek laiko ir kiek kartų įtariamąjį leistina kankinti, kokius klausimus jam pateikti. Raganavimas vis dar laikomas įprastu gyvenimo reiškiniu, tačiau perspėjama, kad tardant įtariamuosius nevalia persistengti. Apie kintantį požiūrį į raganų bylas liudija karališkųjų Alytaus ir Šiaulių ekonomijų teismo procesai. Paskutinis stambesnis raganų teismas, pasmerkęs sudeginti 3 valstietes, įvyko 1692 m. Žagarėje. Visi vėlesni XVIII a. vidurio Šiaulių ekonomijoje kilę kerėjimo konfliktai, teisėjams pripažinus kaltinimų nepagrįstumą, baigdavosi įtariamų valstiečių išteisinimu.

Vis dėlto 1703–1745 m. valdovų potvarkiai, taip pat 1737 ir 1752 m. Žemaičių vyskupijos nutarimai, griovę ne tik juridinius raganų medžioklės pagrindus, bet ir tokio pobūdžio teisinius procesus, dar labai ilgai liko neišgirsti privačių dvarų valdytojų. Politinės decentralizacijos sąlygomis vietiniai teismai, būdami mažiau pavaldūs centrinei valdžiai, galėjo

INSTRUKCIJA RAGANŲ TEISMUI, 1657 m. išleista Romoje, 1670 m. – Krokuvoje, pakartota Vilniuje 1721 m. vietos ordinaro Konstantino Bžostovskio nurodymu, išspausdintu tolesniame puslapyje: „Bendrajam pamokymui ir naudai tebūna perspausdinta“.

Šis egzempliorius vardinių proga buvo padovanotas Vilniaus Švč. Trejybės bazilijonų vienuolyno vikarui Germanui

savavališkai teisti tariamas raganas. Tuo metu karaliaus valdžia buvo tokia silpna, jog negalėjo laiduoti Bažnyčios kontrolės raganavimo byloms. Galutinai raganų bylas Lietuvos ir Lenkijos valstybėje panaikino tik 1776 m. Varšuvos seimas, uždraudęs teismuose naudoti kankinimus bei teisti raganavimu įtariamus asmenis.

Procesas prasidėdavo nuo skundo, vienam ar keliems asmenims pranešus, jog kas nors kerėjimu pakenkė jiems ar jų artimiesiems. Kad ir ką būtų manę teisėjai, skundas tapdavo pagrindu įsisukti bylai, o apie jos atmetimą nebuvo galima nė svajoti, juolab kad skundas būdavo patvirtinamas priesaika, atsirasdavo ir liudytojų. Nei loginiai, nei teisiniai argumentai negaliodavo – lemdavo kankinant išgauti prisipažinimai ir aplinkos spaudimas. Tarp nelaimėlių sunku aptikti tikrų raganų, kaip raganystės kvintescencija dažniausiai pristatomi arba paprasti burteliai, moterų nusiziūrėti ar nugirsti iš kitų, arba tiesiog liaudies medicina, žolininkystė. Pvz., 1563 m. Kauno gyventoja Kotryna apkaltinama gydanti žolėmis (beje, sėkmingai). Tardoma ji prisipažįsta, kad kerėti „ją išmokęs velnias, kuris vaikštąs raiste ir ten ją vedžiojęs. Velnias atėjęs pas ją naktį, pažadinęs ir išsivedęs į mišką. Tai buvę prieš metus“. Kadangi gydyti žolėmis paprastai išmoko kitas žmogus, Kotryna pamini velnią, idant neįklampintų kitų ir patenkintų tardytojų norus.

Kartais, veikiau per atsitiktinumą, teismo akiratin patekdavo ir tikros raganos. Tokia reikėtų laikyti Gertrūdą Zaputkaitę, nuteistą ir sudegintą 1655 m. gegužės 10–11 d. Žemaičių pilies teismo sprendimu. Ji buvo kaltinama Lubių dvarininko J. Šostovicko žmonos O. Šostovickienės pakerėjimu ir susargdinimu. Norėdama susargdinti, Gertrūda per kitus asmenis įdavė kerus, idant jie būtų įsiūti į Šostovickienės patalus arba pakasti po lova. Būtent po lova buvęs pakastas maišelis su kerais (žiurkė, apkaišiota vilko ir meškos gaurais, lavonų dantimis, įvairių paukščių plunksnomis ir dvokiančiomis šaknimis). Dėl šio kero Šostovickienė turėjusi kasdien sirgti ir kentėti didelį skausmą. Kitąsyk į jos patalus maišelyje buvęs įsiūtas kitas keras – panašus į rožę, padarytas iš vilko, meškos, zuikio plaukų ir įvairių plunksnų, taip pat įvairių žolių, surištų į ryšulėlius. Kai kurie Šostovickienės daiktai buvę užkasti pelkėje, irgi siekiant jai kenkti. Tardoma Gertrūda nurodė priklausanti ištisai raganų kompanijai, turinčiai mokytoją velnią, vardu Gabrielių, o šis turįs dar 10 piktyjų dvasių. Raganos ateinančios su juo susitikti į pelkę, švilpiančios bei šaukiančios vardu, ir jis atsiliepiąs. Nors jo nematančios, bet kalbančios su juo ir prašančios, ko reikia. Tardy-

tojo paklausta, kokia kalba jos kalbančios su velniu, žemaitiškai ar lenkiškai, tardomoji atsakė: „Nors ir vengriškai klaustumėt, vis vien jį jums atsakys“.

Taigi raganos ne skrenda ant kažkokio kalno, o eina prie raisto ir šaukia velnią vardu, kaip lietuvių sakmėse nevilties prisipirtas žmogus. Atrodytų, byla pagrįsta jau autentiškais dalykais, o ne vien apkalbomis, nors raganų bylose autentišką nuo apkalbų atskirti pakankamai sudėtinga. Antai 1680 m. Viduklės pavieto Raulų dvare vykusiame teisme buvo teisiama Z. Šlekinienė, sukėlusią ligų dvaro savininko Kristupo Blinstrubo šeimos nariams. Pasak tardomosios, „šios kompanijos raganos, pasivertusios šarkomis, suskrendančios į Eržvilką ant kalno prie Šaltuonos upės. Praėjusią vasarą ten buvusios net penkis kartus. Skrisdamos savo kūnus paliekančios įprastinėse vietose. M. Budreckas, jo žmona ir Lukavičienė savo kūnus palieką pelkėje prie Numgalių, netoli savo namų. Kai reikią skristi, iš tos pelkės išeinąs visų raganų ir raganų ponas velnias Povilas su dviem savo tarnais Jokūbu ir Petru. Prieš skridimą velnias apiprausiąs raganas ir raganius vandeniu. Tam kiekvienas turįs savo vietą. Kaltinamosios vieta esanti upelyje prie pono Blinstrubo dvaro sodo. Apiplauta ji paliekanti kūną, virstanti šarka ir skrendanti“. Toliau pasakojama, kaip kaltinamoji ir kitos raganos, norėdamos pakenkti ponui Blinstrubui, pasitelkia velnią Povilą; šis tvarte pasmaugia paršą ir iščiulpia jo kraują, tą paršą kaltinamoji per Kūčias pakiša po ledu, o jo krauju pašlaksto kiemą, kad ponas su ponia ir jų vaikai po dvejų metų mirtų. Ritualas visiškai įtikėtinas ir vargiai pramanytas ant kankinimų suolo. Įdomu, kad lietuvių mitologinio velnio naudojamas nužudymo būdas – būtent pasmaugimas, pakorimas. Per Kūčias tai atliekama dėl to, kad kaip tik šią metų akimirką bet kokie burtai esą veiksmingiausi.

Lietuvoje raganų bylos labai sudėtingos. Greta „klasikinių“, Vakarų Europos pavyzdžių surengtų bylų su skraidymais ant šluotkočių ir ponaičiais gaidžio kojomis, pasitaiko ir tikrų kerėjimo bylų su daiktiniais įrodymais ir neabejotiniais faktais. Tačiau tokių atvejų nepalyginti mažiau negu nuo jų realiai nukentėjusiųjų aukų. Čia ir slypi didysis raganų persekiojimo tragizmas.

BARANOWSKI B., *Procesy czarownic w Polsce XVII–XVIII w.*, Łódź, 1952 GIMBUTIENĖ M., *Baltai*, Vilnius, 1985 JURGINIS J., *Raganų gaudymo šimtmetis*, Vilnius, 1984 KAVOLIS V., *Žmogus istorijoje*, Vilnius, 1994 LEVACK B. P., *Hexenjagd. Die Geschichte Hexenverfolgungen in Europa*, München, 1995 *Raganų teismai Lietuvoje*, parengė K. Jablonskis ir R. Jasas, Vilnius, 1987 SALLMANN J.-M., *Raganos – šėtono sužadėtinės*, Vilnius, 1998 SOCHANIEWICZ K., *Przyczynek do czarów na Żmudzi w XVII wieku*, Lwów, 1922 SPRINGER J., INSTITORIS H., *Malleus maleficarum* (įvairūs leidimai) TAZBIR J., „Procesy o czary“, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 23, 1978, s. 151-177 VĖLIUS N., *Chthoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*, Vilnius, 1987 VĖLIUS N., *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*, Vilnius, 1977 Рассел X., *Энциклопедия колдовства и демонологии*, Москва, 1996

GINTARAS BERESNEVIČIUS, TOMAS ČAPLINSKAS